

nem szolgálhat a baloldal eszközül, mint ahogyan a héber sem lehet a kánaániták eszköze. A szekuláris jiddisizmus és a szekuláris hebralizmus az asszimilációs ideológia szülöttei.

A jiddis sorsát senki sem tudja pontosan megjósolni. A jelen helyzet nem túl biztató. Azonban lépjen bárki a jiddis örökségbe, nem lesz képes elfelejteni a jiddis nyelvet, a jiddis irodalmat, a *Lósen-Kódest*, a stetlt, a jiddis mondásokat, hisz immár mindez hat évszázada a kelet-európai élet tartozéka. A valódi zsidó irodalom legyen héber vagy más nyelvű, szükségszerűen a jiddis irodalom inspiráló erejéből fakad, s mintegy ösztönösen nyújtja egy nép és egy kultúra vitaminjának alkotóelemeit.

Nem véletlen tünet, hogy manapság, amikor a jiddis hanyatlani látszik, olyan művekkel gazdagodik, melyekből a zsidóság életben tarthatja magát, míg csak fennmarad. Sztucskov *A jiddis nyelv kincstára és nagy jiddis szótára*, Zinberg *A zsidó irodalom története* és más kortárs jiddis írók művei új távlatokat nyitnak és új lehetőséget adnak a jiddis irodalomnak. A hitleri katasztrófa létrehozta a memoári-

rodalmat, melyet a mai generáció még nem képes teljesen feldolgozni. Nincs erőnk fontolóra venni minden lajstromba vett kegyetlenkedést és szenvedést. Ebben a vészben mindannyiunknak van elvesztett hozzátartozója. Egyszer-másszor megpróbálunk bepillantani a rémségekbe, de csak utódaink tudják majd felmérni a pusztulást, és levonni a tanulságot. A katasztrófa irodalom óriási és csaknem teljes egészében jiddisül íródott. Már akkor is nagy irodalom lenne a jiddis, ha kizárólag ezekből a visszaemlékezésekből állna. Ha a jiddis végleg kihalna (és én nem fogadom el ezt a következtetést), naplementéje akkor is feledhetetlenül ragyogna.

Végezetül: bármi történjék is a jiddissel mint beszélt nyelvvel, a jiddis irodalom fennmarad a zsidósággal, és a zsidó történelem legdrámaibb korszakának és a zsidó kreativitás monumentális erejének tanulságtévő hordozója lesz. A zsidók mindig vissza fognak térni hozzá, és minél többet tanulmányozzák, annál több kincset fedeznek fel benne.

KISS MARIANNE FORDÍTÁSA

Isaac Bashevis Singer / UTAZÁS KOCSIN

Rejowiec volt az utolsó állomás. Onnan Zamośćig az ember lóval vagy bricskával ment. Ozer Mecheles két kézitáskával szállt le a vonatról, és egy pillanatra megállt a peronon. Holdtalan, meleg nyári este volt. Mihelyt az utasok leszálltak, a kalauz eloltogatta a gyertyákat a vagonokban, csak a kihalt állomás kerozinlámpájából szivárgott egy kis fény. Aztán a mozdony sziszegő hanggal kövér füstfelhőt eregetett, és vizet folytatott. Tolatni kezdett. Ozer elkapta a masiniszta pillantását. Az ablaknál állt, félig megvilágítva a kazán tűzfényében, arca maszatos volt a koromtól, mint egy kéményseprőé. Ozert a Gyehenna fekete angyalaira emlékeztette, ahogy az a Bírák Könyvében meg van írva. Az állomás néhány versztányira állott a falutól; a földek felől érkező szellők frissen kaszált széna illatát és füstszagot hoztak, amit tábortüzek eregettek, melyeknél pásztorok süttették a krumplit. Békák brekegtek, tücskök ciripeltek. Egy lóvontatta szekér érkezett valahonnan, melyről Ozer már tudta, hogy az éjszakában utazva elviszi Zamośćba.

Még egy utas várakozott a peronon, egy nő, aki ugyanezzel a vonattal érkezett. Az állomáslámpa fényénél Ozer látta, hogy még fiatal. Hosszú szoknyát és fehér blúzt viselt, és egy széles karimájú szalmakalapot, amit körben virágok díszítettek. Ott hagyta a csomagjait, de kicsit téovának tűnt, mielőtt megszólította volna Ozert.

– Maga is Zamośćba megy? – kérdezte.

– Igen – felelte Ozer –, Zamośćba.
– Ott él?
– Lublini vagyok, csak az apósoméék élnek Zamośćban.

– Kinek a veje, ha szabad kérdeznem?
– Gabriel Danzingeré.
– A Neshá férje! – kiáltott föl a nő.
– Igen, Neshá férje vagyok.
– Akkor én ott voltam a maguk esküvőjén. És még itt álltam tépelődve, hogy vajon zamości-e vagy nem? Olyan sötét van, saját anyámat nem ismerném föl. Jó barátja vagyok a sógornőjének, Miralénak. Tehát maga Ozer Mecheles.

– Így igaz. Megkérdezhetem, kihez van szerencsém?

– Bella Felhender vagyok. A leánykori nevem Bardulin. A férjem Feivel Felhender, a fűrészmalmos.

– A férjét és az apósát is elég jól ismerem – mondta Ozer.

– Ki ne ismerné őket? Zamość bizony nem Lublin. De a kocsis már vár ránk. Reb Zeinvel – kiáltott neki oda –, indulhatunk?

Zeinvel, egy szélte-hossza egy emberke, még nyáron is bélelt kabátot, báránybőr kucsmát és nehéz csizmát hordott. Izzadság- és kocsikenőcszagot árasztott. Pattintott egyet az ostorával:

– Én készen állok! – majd visszakérdezett: – Hányan vannak?

– Csak ketten.

– Ketten – na, ebből sem lakom jól szombaton. De mit ácsorognak ott? Tessék beszélni.

– Lenne oly kedves, hogy elintézi a csomagokat? – szölt a nő.

– Hol van? Hold nélkül olyan sötét van ebben az isten háta mögött lyukban, mint Egyiptomban. Ez az átkozott orosz disznó olyan fősvény, hogy még egy negyed liter kerozint sem tud venni. Beszállás, beszállás! Tegnap tömve volt a kocsi, ma meg üres. Hát így van ez. Csak eső ne lenne. Ahogy a bal lábam hasogat, igencsak fenyeget az eső.

Ozer maga sietett a csomagokért, majd besegítette Bellát a kocsiba. Parfüm-, csokoládé- és süteményillat lengte körül. Ahogy a nő a vállára támaszkodott, Ozer keze véletlenül a melléhez ért. Bocsánatot kért, de Bella csak nevetett. A kocsi négy pad volt, lószőrrel kitömve, a padlón széna és szalma. Bella a hátsó padra ült, amelynek háttámlája is volt. Helyet mutatott maga mellett.

– Üljön ide közel – mondta.

– Ó, köszönöm. – Még szerencse, hogy sötét van, gondolta Ozer. Érezte, hogy elpirul. Bár már azt megelőzően, hogy elhagyta volna a jesívát, felvilágosodott embernek tartotta magát, és most Varsóban is múzeumokban, obszervatóriumban töltötte az idejét, még mindig elpirult, ha egy lány vagy fiatal nő megszólította. Mikor Varsóba ment, rá kellett döbennie, milyen távol van az evilági dolgoktól. Eltévedt az utcán, meg kellett kérdeznie az utat. A szállodában csak nehézségek árán találta meg a szobáját. Ha telefonálnia kellett, megnémult. Mindenféle balszerencse érte. A reggel megkötött cipőfűzője kibomlott. Fekete haszid nyakkendője mindig csalán állt. Az apósa rövidárúkereskedőt akart faragni belőle, és elküldte, hogy vásároljon a bolt részére, de ő nem tudta megkülönböztetni a gypajút a nemeztől. Rádásul idegesítették a varsói nagykereskedők, primitív viceik és az ügynökök hülyéskedései. Apósa háta mögött algebrát, fizikát, filozófiát tanult. Az egyik táskájában ott lapult Darwin *A fajok eredete* című könyve, valamint egy lengyelre fordított asztronómiai mű Flammariontól. Arról már lekésett, hogy egyetemre járjon, és orvos vagy mérnök, vagy vegyész legyen. Azért tanult, hogy még többet tudjon. De mint azt előbb Zeinvel, a kocsis megjegyezte volt, ebből még nem lakik jól az ember szombaton.

Közben Zeinvel eltűnt. A félhomályban a ló zabot ropogtatott a vászonzsákból, néhány szemet elpotyogtatva. Néha-néha dobbantott egyet a földön, mintha türelmetlen lenne. Bella Felhendler levetette a kalapját, és az előtte lévő padra tette. Végigsimított fekete haján, mely tarkójánál volt összefogva, és kényelmesen elhelyezkedett. Ozer Mecheles próbált egy kicsit odébbmenni, hogy helyet adjon, de a nő úgy elterpeszkedett a kis padocskán, hogy csípőjük mindenképp összeért. Kinyitotta a táskáját, és halvahot, kekszet vett elő,

evett belőlük, majd Ozer is megkínálta. – Hová menekül? – kérdezte. – A végén ki fog esni a kocsiból. – Majd hozzátette egy rövid szünet után: – Ne játssza már a szentet.

Megjelent Zeinvel, egy zsákot és egy ládát hozott. Rendes körülmények között nem szállított csomagokat, de most, hogy csak két utasa volt, egy guldennel szívesen megfejtette a bevételt. A zsák és a láda után még egy halom lent is odacipelt. Ez utóbbi szállítmány szinte teljesen eltakarta a lovat és a kocsisülést. Bella halkán nevetgált:

– Most még hoz egy hordó heringet is.

Zeinvel fölugrott a bakra, meglengette ostorát: gyia!

A ló lassan haladt az árkokkal, lyukakkal tarkított rossz macskaköves úton. Ősszel és tavasszal a kocsi gyakran fölborult, és az utasok a sárba potyogtak. De pünkösöd után a sár fölszáradt. Az út most termőföldek és legelők között nyújtózott, ahol egész éjjel lovak legeltek, körben szénaboglyák és alvó falucskák. Harmat szállt le. Egy éjszakai madár pittyegett. A láthatár szélét villámlás világította meg. Ozer a csöndben jobbra-balra tekingetett. Már majdnem huszonöt évet élt, és több tudós könyvet olvasott, de a világ ugyanolyan rejtély maradt a számára, mint amikor átlépte a széder kapuját. A kocsi egy hídon ment át. A vízben tükröződtek a csillagok. Ahol a folyó jobbra fordult, tejfehér köd ült a víz fölött. Most már semmi kétség nem volt afelől, hogy Bella akarral szorítja a lábát az övéhez. A nő puha térde külön nyelven beszélt az ő térdéhez, egy olyan nyelven, amit csak a test ért meg. Ozer elcsodálkozott; a nőnek tisztességes, gazdag férje volt, egy fűrészmalom tulajdonosa, egy igazi úriember. Vajon mit akarhat tőle ez a nő, egy Ozertől? Vagy csak ugatja?

– Ugye Varsóból jön? – kérdezte Bella.

– Igen, Varsóból.

– És mit művel ott? Rövidárúkat vesz az apósának?

Ozer nem válaszolt rögvest.

– Az apósom kereskedőt akar belőlem csinálni, de attól tartok, semmi sem lesz belőle.

– Inkább lenne professzor?

– Ahhoz túl késő.

– Figyelje csak meg, hogy kereskedő lesz. Az én Beinush nagybácsikám gyerekkorában olyan élehetetlen volt, hogy nem tudta megkülönböztetni a kopejkát a rubeltől, mégis ravasz kereskedő lett belőle. Még azzal is megvádolták, hogy pénzt lopott egy földesúrtól. Rádásul reb Gabriel Danzinger szép örökséget hagy magára.

– Éljen százhusz évig.

– Mért jó, ha valaki ilyen sokáig él? A magam részéről meg leszek elégedve, ha megérem a negyvenötöt.

– Nem tovább?
– Mit ér egy asszony negyvenöt után? Öreg, beteg, elnyúzott. Kezdődnek a bajok a lányokkal, vejjekkel, menyekkel, unokákkal. Kiegyeznék egy rövid élettel, de az jó legyen.

– Ahogy én tudom, jó sora van.

– Nem rossz. De mit tud nyújtani egy kisváros? Nincs színház, nincs cirkus. Vagy mért van az, ha csak egy medvetáncolat érkezik, az egész helység megbolydul? Még egy igazi sétálásra való hely sincs. És kivel is sétálhatnék? Feivelnek örökké dolga van. A maga sógornője, Mirale nem hagyhatja ott a gyerekeit. Nesha vidám lány volt egykor, de már ő sem a régi.

– Milyen volt azelőtt?

– Egy férj ne legyen kíváncsi – mondta Bella egy rövid nevetés kíséretében.

– Remélem, nem szégyellni való?

– Nem, csak szerette az életet. A legjobb táncos volt Zamoščban. Mi, lányok Zalmann Krosessnél gyűltünk egybe. Akkora szalonja volt, mint egy nagy erdő, ott táncoltunk. Megtiltotta, hogy fiúk és lányok együtt táncoljanak, de miután kilenckor lefeküdt, tizenegyig azt csináltunk, amit akartunk. A fiúk a hátsó ajtón settenkedtek be. Vidám idők voltak, főleg telente. A maga Neshája mindig a társaság középpontja volt. A zamošci ifjak fele szerelmes volt belé, ő meg örültül belehabarodott egy jelentéktelen alakba.

Ozer forráságot érzett a gallérja alatt:

– Ki volt az?

– Tudja azt maga nagyon jól. Az ilyesminek híre jár. Ne játssza meg nekem itt az ártatlant.

– Esküszöm, hogy nem tudom.

– Bolondok a férfiak! Számít ez most még valamit? Ami megtörtént, az megtörtént.

– Kérem, legyen olyan jó, és mondja meg, ki az?

– Kíváncsi, mi? – morgolódtott Bella. – Nos jó, belesúgom a fülébe. Nem akarom, hogy Zeinvel meghallja. – Odahajolt, megfogta Ozer nyakát, a fejét maga felé húzta. A keze meleg volt, ajka a fülét érintette.

– Mendele Schmeiser – mondta, és valami olyasmit tett Ozerral, amit nő azelőtt még soha: a nyelvét beledugta a fülébe.

Ozer a névtől is megrettent, meg attól is, amit Bella csinált. A füle égett és csengett. Düh és valami ismeretlen szégyenérzet kerítette hatalmába. Ismerte Mendele Schmeisert: zenész és borbély volt egyben. Kerek képű, göndör hajú, kipördört bajszerű férfi, az állán egy vágással. Bár sose lovagolt, ostoronyelet hordott magánál, és fényesre suvickolt csizmát viselt. Csípős tréfáiról volt híres a városban. Ozer hányingert érzett, szája keserűvé vált, mint az epe. Azt hitte, hányni fog, de minden erejét összeszedve uralkodni tudott magán. A bal lába remegett, de a jobb, amelyhez Bella a sajátját szorította, merev maradt. A tenyere megizzadt.

Bár kételkedett Isten létezésében, egy fohászt mormolt el: „Mennyei Atyám, ne hagyj szégyenben.”

Hallotta, hogy Bella beszél, de mintha nagyon távolról jött volna a hangja.

– Végül is, ez nem a középkor – mondta. – Húszadik század. Legfőbb ideje, hogy az emberiség civilizálttá váljék. Zamošč se nem Bilgoraj, se nem Tomaszow. Egy nőnek ugyanolyan joga élvezni az életet, mint a férfiaknak. Mi kihasználtuk a lehetőségeket. Ez olyan nagy baj? Abban a percben, hogy férjhez megy az ember, és teherbe esik, mindennek vége. A lábak már nem járnak oly könnyen a táncot. Ez a Mendele egy semmirekellő, de tudta, hogyan bolondítsa magába a lányokat. Mindenkit megcsókolt, valósággal sportot űzött belőle. Nesha borzasztó féltékeny volt. Szegény lány, csak magának akarta.

Ozer némán lehajtott a fejét.

– Nem kellett volna elmondanom. Adja ide a kezét. Esküdjön meg, hogy nem mondja vissza Neshának.

– Nem fogom – felelte Ozer alig hallható hangon.

– Még mielőtt a házasságlevelet aláírták volna, Nesha megbetegedett, Varsóba kellett mennie. Mindenfélét beszéltek. De mit bizonyít ez? Az emberek pletykásak. Esküdjön meg – Bella fogta Ozer kezét, a mellére vonta, és ott tartotta a sajátjával együtt. – Mit számít már ez? Nesha most a felesége. Igaz, még nem felejtette el Mendelét. Nemrég egy délután ott ácsorogtunk Tsippe cukrászdájában, mikor Mendele bejött. Ahogy Nesha ránézett, olyan fehér lett, mint a kréta. Mit gondol, mit csinál erre Mendele? Fogta az ostoronyelet, és fölémelte vele Nesha szoknyáját. Neki nem sokat érnek a nők, úgyis mind a karjaiba omlik. Szégyentelen gazfickó, legyen bármilyen jóképű is.

– Jóképű... Hát...

– Nagy dumás, semmi több. Mocskosszájú. De mégis hat az emberre a beszéde. Egy haszid házból származó férfiban is lehet sárm. De magát jobban kedvelem, mint Mendele Schmeisert. Maga olyan csendes és úri. Nesha nem méltányolja eléggé. Ez az igazság. A maga helyében, oda se hederítenék Mendelére.

– Szoktak találkozni?

– Ki tudja, mit nem tesz egy asszony, ha az ura elutazik! Attól, hogy szereti a férjét, még érdekelheti más férfi is. Néha kell egy kis változatosság. Egy nő nem járhat mindig ugyanabban a ruhában. Maga se eszik minden este galuskát főtt marhahússal. Igazam van?

– Talán igen – motyogta Ozer Mecheles. Keserű íz maradt a szájában. Óvatosan elhúzta a kezét Bella melléről.

Az éj mind sötétebb lett. Minden beleolvadt: a földek, az út, az ég. A ló lassan bandukolt, néha megállt, majd újra megindult. Ozernak eszébe

jutott az anyja mondása, hogy az állatok látják a démonokat – a ló azért áll meg, hogy utat engedjen az éjszaka egy-egy teremtményének. A kerekkek kocogtak a macskaköveken. A levegő még mindig meleg és nyirkos volt. Ki tudja, gondolta Ozer, talán egy üstökös ütközik a földnek. Mióta az égitesteknek sem céljuk, sem mozgatójuk nincsen, elképzelhetők az efféle találkozások. Zeinvel, a kocsis csöndben ült a rakomány másik oldalán, tán el is bóbiskolt.

Bella ismét megfogta Ozer kezét, és a mellére tette.

– Ne legyen már ilyen maradi – mondta egy kis szemtelenséggel a hangjában, mely idegen volt Ozer számára. – Mit érdekli Istent, ha a fiatalok jól érzik magukat? És honnan tudja, hogy van Isten? Egy varsói ember szerint minden a fejlődés eredménye. Azt mondta, hogy a föld meleg volt, és kihűlt, mint a kása a fazékban. Igaz ez?

– Ki tudja?

– Szeretem Feivelt. De azért, mert valaki szereti a vajás süteményt, nem lehet egy kis mandulás csókot? Miért van az, hogy a férfiak járhatják a saját útjukat? Minden szoknya után megfordulnak. Ahogy a vonaton ültem, jött egy utazó kereskedő. Beszélgetni kezdtünk. Felesége van, három gyermeke, de ez még nem tartja vissza más férfiak feleségeitől. Akárhova megy, mindenhol talál magának nőt, zsidót is, nem zsidót is. Nekem is ajánlatot tett, de nem tetszett; pici volt, kövér, pocakos. Ha már összeállok valakivel, én is szeretném élvezni. Érti, amit mondok?

– Igen, értem. Apáink és anyáink . . .

– Apáink és anyáink! – Bella szinte felkiáltott. – Mind fanatikuskok voltak! A Talmud és az imakönyv fölött pazarolták el az éveiket. Mit kapott az én anyám az élettől? Harmincnégy évesen megövegült, azzal vége volt mindennek. Újhold előtti nap kiment a temetőbe, és végigvetette magát apám sírján. Beszélt hozzá, mintha élne, elmondta, mi újság a gyerekekkel. Ostoba hiedelem! A világ fölébredt körülöttük, ők meg még azt se tudják, hogy a huszadik században élnek. No, mi baj? – kérdezte Bella nyugodtabb hangon. – Jól van?

– Igen. Nem.

– Mért reszket? Fázik?

– Azt hiszem, lázas vagyok.

– Valóban? Hát – Bella megengedő mozdulatot tett, mellyel jelezte, hogy Ozer *most már elviheti a kezét*. Még odébb is ment. – Biztos valami özőn-víz előtti húst adtak abban a varsói étteremben. Elrontotta a gyomrát. Ha hazaér, vegyen be ricinust. Nincs annál jobb. És ne felejtse, amit itt elmondtam, kettőnk titka.

– Természetesen.

– Sétált már valaha erdőben?

– Miféle erdőben?

– Egy ilyen kisvárosban, mint a mienk, minden

az erdőben zajlik. A hét közepén üres az erdő. Szombaton aztán visszajönnek a kódis népek, és rosszabb, mint a piactér . . .

Ozer Mecheles nem válaszolt. Eszébe jutott, hogy Nesha albumában megtalálta Mendele Schmeiser fényképét. Nesha bolonddá tette. Egy borbélyba volt szerelmes, egy faragatlan csirkefogóba. Az utóbbi időben mondta Ozernak, hogy terhes. Az is lehet, hogy ettől a Mendele Schmeisertől. Mivel lehetne ezt a nőt megzabolázni? Ha ezek a parasztok elkanászodnak, nincs megállás.

Ozer végiggondolta az életét. Igen, ha az ember megtagadja Istent, a Tórárt, és azt hirdeti, hogy a majmoktól származunk, mért is ne viselkedne úgy, mint egy majom? Ha Nesha úgy oda volt egy Mendele Schmeiserért, ő, Ozer mi szépet és jót adhatna neki?

Mikor eljegyezte Neshát, Ozer úgy hitte, hogy rendes lány. Az eljegyzési lakomán Nesha a nők asztalánál ült, Ozer alig tudta elkapni a tekintetét. Haszidok, a barátai, jesívanövendékek ülték körül. Az esküvő napján, a hagyományos tánc után a sötét hálósobába vezették őket. Ozer tudta a Talmudból, hogy a lánynak szűznek kell lennie, csak azt nem tudta, hogyan győződjék meg róla. Hajnalban jöttek a menyasszony rokonai, hogy megvizsgálják a lepedőt, és feladatuk szerint eljárják az előírt táncot az ablak alatt. Később rájött, hogy Nesha nem is olyan jámbor. Fésülködött szombatonként és szappannal mosakodott. Néha Ozer tejiváson kapta, pedig előzőleg Nesha már húst evett. A rituális fürdésből is viccet csinált. Olyankor is az ágyába hívta Ozert, mikor a törvény szerint tilos lett volna. Közkönyvtárba járt, és lengyel meg orosz nyelvű könyveket kölcsönzött ki. Ozer örült neki, hogy milyen felvilágosult felesége van.

Igaz, lelkiileg sosem érezte közel magához. Ozer a tudásra törekedett, Neshát a pénz foglalkoztatta. Irigykedett az unokabátyjára, Beniere, mert virágzó üzletet vezetett. Bár az esküvőjére sok ékszert kapott, állandóan siránkozott, hogy a nővérenek több van. Próbálta meggyőzni Ozert, hogy kérje ki a hozományát, amiből üzletet nyithatnának, és saját házba költözhetnének, ahelyett, hogy az apjával laknak egy fedél alatt. Új ruhákat rendelt, és órákig elcseverészett volna a nővérel, Miraléval cipőkről, fehérneműkről, csipkékről, kekszokról, süteményekről, amiket sütöttek, és mindenféle kencékről és parfümökről, melyeket Lublinból rendeltek. Egy skatulya csokoládé volt az ágya mellett álló asztalkán, azt majszolgatta az éjszaka közepén is. Ozer jól tudta, hogy Nesha nem olvassa el a hazahozott könyveket. Sokszor próbált neki tudományról, filozófiáról beszélni, de Nesha mindig félbeszakította: épp egy barátnője hívta, valamit el kellett mondania az anyjának,

dolga akadt a konyhában. Ozer zavartan állapította meg, hogy azok a kétségek, melyek, mióta eszét tudja, kínozták – idő, tér, örökkévalóság, a szenvedők igazának problémája –, Neshát egyáltalán nem érdekelték. Még a halál sem foglalkoztatta, ami fölött ő már akkor töprengeni kezdett, mikor még csak a kiskorúak széderébe járt. Ozer rájött, mi a nők módszere: belefeledkezni az apró-cseprő dolgokba. Bizonyos fokig a nő egy gyerek, akinek játékok kellene.

De hát hogy az embert egy Mendele Schmeiser elkápráztassa, ahhoz Mendele Schmeisernek kell lenni. Ha a felvilágosodottság minden haszna egy Mendele Schmeiser, rég rossz a felvilágosodásnak. Ozer horkolást hallott. Bella elaludt. Ozer az égre emelte szemét. Olvasta Kant és Laplace tanait, miszerint a Világegyetem csillagködökből fejlődött ki. De hogy születhet egy csillagködökből ember, állatok, fák, növényzet, virágok, szem, fül és agyvelő? Miből van a szenvedés és a szégyen, amit Ozer érzett? És mióta minden létező atomok láncolata – mint kiderült –, van-e még értelme Ézsaiás, Lessing, Mendelssohn, Rab Nachman Krochmal szavainak? Valahol Ozer Mecheles elszámolta magát, de hol a hiba? Lesz-e még belőle istenfélő ember? Fogja-e még hinni, hogy a rabbik nemzedékeinek kommentárjai mind Mózesnek adattak át a Sínai-hegyen? Miben hihet még?

Gyűlölet? Tán Mendele hibája volt, hogy atomjai így álltak össze egy másik variáció helyett? És hogy állunk Nesha bűnével? Hogyan beszélhetünk jóról és rosszról, ha nincs Isten, nincs kinyilatkoztatás?

Ozer Mecheles behúnyta a szemét. Nem aludt, de ébren sem volt. Nyomást érzett a szíven, mintha súlyok lógtak volna rajta. Fázott, akárcsak télen. A gyász ideje jött el: süvét kellett ülnie saját álmai fölött.

A kocsi megállt, mire Ozer fölriadt. Bella szó nélkül kiszállt. Férje, Feivel hálóköntösben és papucsban jött ki a házból; sapkácskát viselt. Már hajnalodott. Ozer látta a férj és feleség körvonalát, ahogy csendben összeborulnak, megölelik egymást.

A kocsi hamarosan Gabriel Danzinger házához ért. Ozer leemelte a csomagjait. Amelyikben a könyvek voltak, különösen nehéz volt. Az apósa házában mindenki aludt. Kis kerozinlámpa pislákol a konyhában. Egy ketrecben, a tűzhely mögött, csirkék karattyoltak. Ozer fülelt. Az egész ház horkolt – az apósa, az anyósa, Nesha. Ozer hallotta a sóhajtását. A Példabeszédek Könyvének egy sora jutott az eszébe: „Három dolgot titkolnak el előlem, sőt, négy dolgot nem tudok: a sas útját az égen; a kígyó útját a sziklán; a hajó útját a tenger közepén; és férfiú dolgát a szűzleánnyal.” „Aki lemond fiatal élete irányításáról és elfeledi Istenével való szövetségét.”

Ozer a nappaliban hagyta a csomagot és bement. Az égbolt felén még éjszaka volt; a másik fele mélyvörösen parázslott. Szitáló harmat hullott. Madarak csicseregtek. Ozer úgy járkált, mint egy alvajáró. Lába a zsinagóga udvarára vitte. Elhaladt a hordó mellett, amiben kezet mostak az imádkozók. A víz a fölbukó nap arany színében játszott.

Ozer belépett a tanulóházba. Itt még az éjszaka uralkodott. Csupán az emlékezés gyertyája sercegett a menőrában. Az olvasóasztalok oszlopai ugráló árnyéket vetettek. Az asztalok, a könyvespolc, a kandeláber mind mély, éjszakai csendben álltak. Ozer megtorpant, majd a félhomályban megpróbálkozott a Tízparancsolat olvasásával, de nem tudta kivenni a betűket.

– Vége, vége – motyogta, maga sem tudva, mit ért rajta.

Soha nem érzett fáradtság kerítette hatalmába. Egy állványnak támaszkodott, nehogy elessen. Eszébe jutott, hogy ebben az órában – úgy tartják – a holtak imádkoznak a szent helyen, még mielőtt az első ájtatoskodó átlépné a küszöböt.

Hirtelen lila fény villant át az ablakokon, és a tanulóház olyan világos lett, mintha egy mennyei lámpa világított volna meg mindent: az olvasópolcokat, a padokat, az állványokat, a Szent Frigyszekrény párkányának oroszlanjait, melyek tekerdő nyelvükkel az emléktáblát tartották. Gyöngyszemük élőnek tűnt. Ozer átszellemülten állt. Világos lett számára, akárcsak a fölkelő nap, hogy a Varsóból hozott könyvek és a Tízparancsolat egymást tagadják. Ha a teremtés csupán vak folyamat volt, és az ember nem más, mint állat, megengedhető volt, hogy Ozert (vagy Feivel) becsapják, meglopják vagy akár megöljék. Mért nem értettem meg előbb? – csodálkozott. Megborzongott, fogai vacogtak. Évek óta először elhatározta, imával kezdi a napot, de miként lehet biztos benne, hogy imája meghallgatásra talál?

Ozer kilépett. Az égen egy felhő, mint egy tüzes szekér száguldott kelet felé. A zsinagóga ablakai ragyogtak és rezegtek. A hordóban megzöldült víz, akárcsak egy tükör, a képét mutatta; egy sápadt, beesett arcot, két kenderszerű pajesszal, kiugró ádámcsutkás torkát. Alig ismert magára. Minden nagyvilági vonás eltűnt róla. Ismét az volt, mint Neshával való házassága előtt: szegény lublini diák, idegenek tartotta árva. Lehajolt, ujját a vízbe mártotta. Vannak még erősebb hatalmak, mint egy férfi, aki csellel mindenét el akarta venni ezen az éjszakán: a feleségét, a hozományát, az otthonát. Becsapta a felvilágosodás; Nesha és Mendele Schmeiser pedig elvégezték a többit. Ozer tudta, ismét batyut kell kötnie, és visszamennie egy jesivába. Nem volt mérges, csak mélységesen megdöbbsent. Választania kellett Isten – ki lehet, hogy nem létezik – és olyan gyűlöletes lények között, mint Mendele Schmeiser és a szeretői.